Turkish Studies

Language and Literature

Volume 14 Issue 2, 2019, p. 277-298

DOI: 10.29228/TurkishStudies.22752

ISSN: 2667-5641

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 21.02.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 10.06.2019

✍ *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (08.04.2019)-Referee 2 (13.03.2019)

This article was checked by iThenticate.

RIZA TEVFİK'İN DİVAN EDEBİYATI VE FUZÛLÎ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ VE YAYIMLANMAMIŞ BAZI NOTLARI

*Leyla ALPTEKİN SARIOĞLU**

ÖZ**

Bu makalede, XX. asrın çok yönlü bir ismi; şair, edebiyatçı, felsefeci ve politikacı Rıza Tevfik BÖLÜKBAŞI (ö. 1949)'nın, Divan edebiyatı ve Fuzûlî hakkındaki görüşleri derlenmiş; ardından yazarın terekesinden çıkan, el yazısı ile kaleme aldığı, daha ziyade Divan edebiyatı ve Fuzûlî hakkında değerlendirmeler ihtiva eden yarım kalmış bazı notları incelenerek bahsi geçen notların metin yayımı yapılmıştır. Edebiyatçı Rıza Tevfik, daha çok şairlik yönüyle anılmış bir şahsiyettir. Divan edebiyatı hakkında menfi kanaatlere sahip olduğunu bildiğimiz Rıza Tevfik, bu notlarda da aynı tavrı sürdürmüş; esasen “*fitrat-ı şâirâne*” olarak gördüğü Fuzûlî'nin “*büyük ve dâhî*” olamamasının nedenini Divan edebiyatının orijinallığe ve yaratıcılığa müsaade etmediğini iddia ettiği yapısına bağlamıştır. Ancak Rıza Tevfik'in, notlarında Divan edebiyatı ve Fuzûlî hakkında genel itibarıyla bir tutarsızlık içerisinde olduğu görülmektedir. Tevfik'in, Divan edebiyatını bir taraftan yetersiz bulurken diğer taraftan muhteşem üslûplu ve büyük şairler yetiştiren bir edebiyat olarak değerlendirdiğini ve çokça eleştirdiği Fuzûlî'nin edebî şahsiyeti üzerine değerlendirmelerinin de genellikle müspet olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Rıza Tevfik'in Fuzûlî'yi eleştirdiği noktalar daha çok Divan edebiyatının genel yapısına bağlı olarak şekillenmiş özellikleridir. Ayrıca elimizdeki notlarda yer verilen, edebiyat ve şiiriyet ile ilgili tanımlamalar, Rıza Tevfik'in poetikasına katkı ve var olan bilgiye ek mahiyetinde olup bahsi geçen notlar, Tevfik ve Fuzûlî'nin edebî şahsiyeti hususunda birçok bilgi içermektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: leyla.sarioglu@msgsu.edu.tr

** Makaleye konu olan nüshayı vermek nezaketinde bulunarak üzerinde çalışmamı tavsiye eden ve konu hakkında görüşlerini belirten sayın hocam Prof. Dr. Abdullah UÇMAN'a teşekkür ederim.

Anahtar Kelimeler: Rıza Tevfik Bölükbaşı, Divan edebiyatı, Fuzûlî, Notlar.

RIZA TEVFIK'S OPINIONS ABOUT DIVAN LITERATURE AND FUZULI AND SOME OF HIS UNPUBLISHED MANUSCRIPTS

ABSTRACT

In this study, the opinions of Rıza Tevfik Bölükbaşı (d. 1949) about Divan Literature and Fuzuli are compiled. As a sophisticated figure in 20. century Rıza Tevfik Bölükbaşı was a prominent poet, writer, philosopher and politician. The study continues with the analysis of his manuscripts discovered from his legacy. These handwritings, which mostly included his evaluations about Divan Literature and Fuzuli, were transcribed into a text. As a figure of literature, Rıza Tevfik was mostly recognized as a poet. He was also known as having negative thoughts about Divan literature, and we see this approach also in his manuscripts. Although, he described Fuzuli as “fitrat-ı şairane” (natural born poet), he asserted that the reason for Fuzuli not being “great and genius” was the Divan Literature’s structure, which did not allow novelty and creativity. On the other side, the manuscripts include some degree of inconsistency about Divan literature and Fuzuli. While Rıza Tevfik found Divan literature as unsatisfying, he also pointed out that this tradition had a tremendous tone and raised great poets. Moreover, despite his criticisms, his opinions about Fuzuli’s literary character were mostly positive. The aspects which were criticized by Rıza Tevfik about Fuzuli were mostly about Fuzuli’s characteristics shaped by Divan Literature’s general structure. The descriptions about literature and poetry within these manuscripts contribute to Rıza Tevfik’s poetics and provide supplementary information for existent knowledge. These manuscripts also include valuable information about the literary characters of Rıza Tevfik and Fuzuli.

STRUCTURED ABSTRACT

Rıza Tevfik and Divan Literature

Rıza Tevfik Bölükbaşı (d. 1949), is a multi-dimensional figure in XX. century. As a person of literature Rıza Tevfik, was remembered with his poet identity. Apart from Divan and folk poetry he also has an education in Arab and Iranian poetry. Tevfik, who had negative opinions about Divan literature, found this literature inadequate, although he acknowledged it as a literature having classical qualities and producing top works from time to time. To him, Divan literature could not exceed the limits of the Palace and remained in a narrow context. However, Tevfik, found prominent poets of Divan literature important because of their classical qualities, faith and achievements on Turkish language usage.

Rıza Tevfik and Fuzuli

Rıza Tevfik, in his articles focused mostly on Fuzuli, whom he appreciated for his being a lyric poet and referred to him as one of the major representatives of lyricism. In all his articles about Fuzuli, Tevfik referred to him as one of the five-six representatives of Divan literature and evaluated him as a “natural-born” poet who reached divine love, adopted divine love as a life philosophy and born with a true poetry genius. Pointing out his positive opinions about Fuzuli's attitude that gives priority to mind Tevfik asserts that this attitude made Fuzuli superior to many ulema.

He put Fuzuli in a place better than Nefi and Nedim, who are considered as great literary stylists. However, he evaluated him as a poet who adheres traditional themes and puns, is away from originality and cannot go beyond being an imitator of Hafız-ı Şirazi. To him, Fuzuli kept himself away from originality by replicating the themes that all poets use in his time. Rıza Tevfik characterized the poet's odes as meaningless and incomparable to a western poet. He argued that Fuzuli does not have the genius to go beyond the valid understanding of his time and reach to the “truth” and “nature”. According to him, the poet has not been able to use his natural talent by adhering to traditional themes and puns.

At this point, it is necessary to say that Tevfik's arguments for Divan literature and Divan poets are relevant to his time and the new literature to be founded. Moreover, Tevfik did not show complete coherence in evaluating this literary tradition and the poets of this literature; and in an aspect, has given credit for Divan literature and many great poets. Rıza Tevfik is inconsistent in his published works. In the notes that constitute the subject of our study, the same attitude has been maintained, it supports the previous works and has added new opinions to them as a supplement.

An Uncompleted Note of Rıza Tevfik

The notes that constitute the subject of our study are among the notes which were left by Rıza Tevfik's heritage and entrusted by his family to Abdullah Uçman. The notes of approximately 6 pages were written by Rıza Tevfik's handwriting and were not completed. At the beginning of the notes, Tevfik recorded Tevfik Fikret's poem of “Fuzuli” in both Turkish and Arabic alphabet. The notes, as the content, contain various ideas of Rıza Tevfik on World literature, Turkish literature, Divan literature, true poetry and poet, and Fuzuli. In this study, the notes were evaluated in terms of Rıza Tevfik's opinions on Divan literature and Fuzuli.

In the notes we have, Rıza Tevfik emphasized concepts such as creativity, eternal freshness and eternity, inspiration, inner sound, meter for *true poem*; and grandiose, creative, dynamic, proud, great, a gentle spirit, feeling nobility, sincerity and agony, an eloquent statement and a strong and powerful poetry language for *true poet*. Therefore, the codes of his true poet and poetry approach were based on these concepts. These definitions of him forms the basis of his approach to Divan poetry and Fuzûlî.

Contributions to Rıza Tevfik's Opinions about Divan Literature Based on the Notes

In the notes, Rıza Tevfik's ideas about Divan literature proceed on the following accusations: *"lifeless, natureless and humanless, imitative and traditional"*, *"a product of specific context"*, *"stayed in narrow limits of a language named Ottoman Turkish"*, *"repeated itself with the same rhythm, language, taste and atmosphere"*, *"covered with definite themes and notions"*, *"consisting from stereotype forms, not allowing creativity, not suitable for creating a school"*, *"turning around same repetitions for centuries, not having an appearance of novelty, change, divergence and development"*...

Tevfik has described Divan literature as a literature, which does not include life, nature and human in itself. According to him, the Divan literature is a limited and narrow literature. All Divan poets remained within a certain environment. Tevfik claiming that Divan literature is a literature composed of stereotypical forms, and covered with certain concepts and themes, thought that within Divan literature, which does not allow for creativity and is not suitable for creating schools, the work can only be reproductions. According to him this literature, has same repetitions for centuries and has not been able to manifest any innovation, change, divergence and progress. He defined this self-replication as the death of art.

He also criticized Divan literature in terms of meter and language. He evaluated meter as not suitable to language, tense, rigid and upright due to the absence of Turkish pattern. He defined the language, which takes shape according the meter requirements, as dark Turkish, drowned in Arabic, Iranian words and has a weird name, Ottoman Turkish. Because of this dark Turkish, Divan poetry remains in a narrow and limited context.

Contributions to Rıza Tevfik's Opinions about Fuzuli Based on the Notes

In almost all of his articles on Fuzuli, Tevfik considered him one of the five or six poets representing Divan literature and gives credit for his greatness. He has said many of the qualities that he has set for the true poet, mainly for Fuzuli. Fuzuli fulfills the criterion of being *"from the essence"* which he considers as a characteristic of the true poet. *"The agony"*, which is obligatory for an artist and ennobles him is one of the main qualities of Fuzuli according to Tevfik. To Tevfik, the issue of *"freshness of opinion and feeling, declaration, expression exclusivity, soundness and strength in language"* are the adjectives that Fuzûlî possesses. At the same time, as a true poet, Fuzuli has *"reached the perfection of poetry"* and therefore is an eternal artist

According to Rıza Tevfik, Fuzuli, like the real poets, draws the reader to his own world and his secret is his sincerity. He related Fuzuli's effect from Hayali (d. 1557) to Ahmad Hashim (d. 1933) to the greatness of his sincerity. He claimed that, Fuzuli is a poet, who internalized all knowledge of his time, was affected by Iranian lyric poets, especially Hafızî Şirazi, and is a special, powerful, true great poet.

Tevfik claimed that the soul of the true poet must be high, proud, big and gentle, and that the spirit of Fuzuli does not have these

qualities. According to him, Fuzuli could not stay as grandiose, because he asked for benefits from many statesmen, stretched his hand and opened palms. Fuzuli was a utilitarian like many Divan poets.

According to Rıza Tevfik, Fuzuli is actually a poet with “essence and ore”. However, because of his being a ring of Divan literature tradition, which does not allow creativity and is not suitable for creating schools, Fuzuli could not break fresh ground within Turkish poetry. According to him, Fuzuli is not the head of a literary school or a poem type, nor is it the owner of a school. Tevfik believes that Fuzûlî is a poet who is not creative but sincere, lyrical and has sweet lyricism. According to Tevfik, he always repeated himself, like all Divan poems.

Rıza Tevfik explained his negative views about Fuzuli by linking him to the conditions and boundaries of Divan literature. However, it is necessary to say that the negative evaluations of Fuzuli, who is an important figure of Divan literature tradition, keep little space compared to positive evaluations, and Tevfik gave credit for Fuzuli's greatness.

The notes in our study are important in this respect:

1. Rıza Tevfik's descriptions of literature and poetry in the notes are a contribution and an addition to the poetry of Tevfik and the existing knowledge.
2. Tevfik's evaluations regarding Fuzuli are in a quality of being used as data in Fuzuli studies.
3. Tevfik's positive opinions about Fuzuli are more than his negative opinions.
4. The points he criticizes about Fuzuli are mostly characterized by the general structure of the Divan literature.
5. In Tevfik's notes, it is generally seen that he is inconsistent in his opinions about Divan literature and Fuzuli.

Keywords: Rıza Tevfik Bölükbaşı, Divan Literature, Fuzuli, Manuscripts.

Rıza Tevfik ve Divan Edebiyatı

“Feylesof” lakabıyla tanınan şair, edebiyatçı, felsefeci ve politikacı Rıza Tevfik Bölükbaşı (ö. 1949) (Uçman, 2008: 68), XX. asrın çok yönlü isimlerindendir. Onun edebiyata, Divan edebiyatına, Divan edebiyatının başlangıç devrelerinde etkisi altında kaldığı Arap ve Acem edebiyatlarına ve yine Divan edebiyatının içerisinde teşekkül ettiği klasik kültüre yakınlığı daha çocuk denecek yaştan itibaren ortaya çıkmıştır (Birinci, 2002: 99-100). Kendisi de klasik kültürle yetiştiğini, şarkın ilim ve kültürünü lâıyğı ile kavramış olan babasından dersler aldığını, Hâfız (ö. 1390)'ı ve Sadî (ö. 1291)'yi çok erken yaşlarda dikkatle okuduğunu (Birinci, 2002: 99-100) ifade ederek bu birikimini ortaya koymaktadır.

Edebiyatçı Rıza Tevfik, daha çok şairlik cihetiyle anılmış bir şahsiyettir (Uçman, 2008: 68). O, bir edebiyatçı ve şair olarak, Divan ve Halk şiiri yanında Arap ve Acem şiirini de okumuştur. Arap şiirinden Muallâkat şairlerinin şiirlerini ve birkaç şiiri beğendiğini dile getiren Rıza Tevfik, Acem'den, Türk'ten, Frenk'ten tanıdığı büyük küçük şairler olduğunu; Âşık Ömer (ö. 1707)'den Shakespeare (ö. 1616)'e kadar pek çok şairle yakınlık kurduğunu, hatta bu şairlerin ruhlarını bildiğini ifade etmektedir (Uçman, 2000: 217-218). Acem'den Firdevsî (ö. 1020), Sadî, Hâfız, Şebüsterî (ö. 1340), Mevlânâ (ö.

1273), Attar (ö. 1221), Câmî (ö.1492), özellikle de Hayyam (ö. 1131) sevdiği şairlerdendir. O, “*Türklerden ve eski klasik şuaramızdan başlıcalarını iyi anlamışımıdır.*” dedikten sonra Fuzûlî (ö. 1556), Bâkî (ö. 1600), Nef’î (ö. 1635), Nedîm (ö. 1730), Şeyh Gâlib (ö. 1799), Kaygusuz Abdal (ö. 1444) ve Yunus Emre (ö. 1321) gibi pek çok şairin her eserini bilmediğini, ancak bunların da ruhlarını tanıdığını iddia etmektedir (Uçman, 2000: 218).¹

Böylesine geniş bir şiir kültürü olan Rıza Tevfik, ilk şiirlerini Abdülhak Hamid, V. Hugo ve Lamartine gibi romantik şairlerin tesirinde aruz vezni ile kaleme almıştır (Uçman, 2012: 19). O, Tekke ve Halk şiirinin etkisiyle; hece vezni ve sade bir Türkçe ile kaleme aldığı ikinci devre verimleri olan divan, koşma ve nefes tarzındaki şiirleriyle şöhret kazanmış (Uçman, 2012: 19), Türk kültürüne ve Türk Halk edebiyatına yönelme doğrultusunda yazdıklarıyla bu sahanın öncülerinden sayılmış² ve “*Hece Vezniyle Sade Türkçe Şiirler*” adıyla yeni bir dönem başlatmıştır (Uçman, 2011: 34). Hece veznini mükemmel bir derecede kullanan Tevfik, zaman zaman mistik, lirik, romantik şiirler kaleme almıştır (Evrimer, 1950: 11).

Rıza Tevfik, tüm bu alt yapı ve verimlerin yanında hem devri olan II. meşrutiyet öncesi ve sonrası hem de evvelki devirlerin edebî şahsiyetleri, meseleleri ve yönelişleri ile ilgili çok sayıda makale de yayımlamıştır (Uçman, 2004: 394-430). Divan edebiyatı hakkında olumsuz görüşleri olduğunu bildiğimiz Tevfik, bu edebiyata Tanzimat sonrası Nâmık Kemal’le başlayan³ ve sonraki yıllarda ezberden kabul gören menfî bakış açısıyla yaklaşmaktadır (Uçman, 2005: 204; Uçman, 2004: 120-148).

Rıza Tevfik, Divan edebiyatı ile ilgili görüşlerini ilk kez 1905’te E. J. W. Gibb’in ölümünün ardından yayıma hazırlanan *A History of Ottoman Poetry* adlı eseri dolayısıyla E. G. Browne’na yolladığı mektubunda aktarmıştır (Uçman, 2011: 274). Buradaki ifadelerle göre Tevfik, Divan edebiyatını XIX. asırdan itibaren tanınmaya başlanan Batı edebiyatı ile karşılaştırmakta ve akıl, mantık, realite ve sosyal fayda gibi ölçütlere dayanan bu edebiyat karşısında Divan edebiyatını gerçeklikten uzak, akıl dışı ve anlamsız bulmaktadır (Uçman, 2011: 274). O, Türk edebiyatının Tanzimat’tan sonraki dönemlerde Acem etkisinden fikir ve hayal bakımından kurtulduğunu, ancak dil bakımından esaretin devam ettiğini belirtmektedir (Uçman, 2011: 275). Bu mektubun ardından Rıza Tevfik, 1914-1945 yılları arasında Divan edebiyatı ile ilgili kırka yakın makale kaleme almış (Uçman, 2004: 120), bu makalelerde Divan edebiyatının genel mahiyeti, şahıslar kadrosu ve bazı nazım şekilleri⁴ üzerinde fikirlerini beyan etmiştir (Uçman, 2011: 275). Bu makalelerde biyografik bakımdan yeni bilgiler yer almamakla birlikte bazı yanlışlıklar da bulunmaktadır (Uçman, 2004: 120).

Divan edebiyatının ortaya çıkışını devrine göre farklı bir şekilde izah eden Tevfik, Moğol akınından kaçıp Anadolu’ya gelen Türklerin yanında yer alan Horasan erenlerinin, bir süre sonra Türkler arasında dinî propagandaya başladıklarını, taraftarlarını arttırmak niyetiyle basit halk diliyle şiirler yazdıklarını, halk arasında tarikat esaslarını yaymanın yanında dili Türkçe olan millî Türk şiirinin doğmasına vesile olduklarını belirtmiştir (Uçman, 2004: 121). Çoğunluğunu ümmî tarikat şeyhlerinin oluşturduğu bu hareketin diğer ayağında ise şair yaratılışlı kimseler bulunmaktadır. Arapça ve Farsçayı iyi bilen bu şairler sade Türkçe ile yazılmış *Rebabnâme* yerine onun asıl kaynağı olan *Mesnevî*’yi model almayı tercih etmişlerdir (Uçman, 2004: 122). Tevfik’e göre bu şairler diğerleri gibi “*târik-i dünya*” olmamakla beraber çoğu devlet memuru olduklarından kalenderiliğe uygun bir dünya

¹ Hatta Rıza Tevfik, şair İhsan Raif hanımı kızdırmak niyetiyle bir iki saatte kadın erkek eşitliğine dair latife yollu bir manzume kaleme almıştır. Bu manzume kendi ifadesi ile “*meşhur Hayriye sahibi şair Nabî’nin üslubu iltizamen taklid edilmiştir.*” (Esatlı, tarihsiz: 95-100).

² Bkz. Uçman, 2015.

³ Divan edebiyatına yönelik eleştiriler için bkz. Erbay, 1997; Özdemir, 2010; Kahraman, 2016; Ergişi, 2012.

⁴ Divan edebiyatının nazım şekillerinden kaside ve rûbai üzerinde duran Tevfik, bu nazım şekillerinin mahiyetinin değişerek meddahlık yapmak ve para dilenmek niyetiyle yazıldığını, kaside şairi olarak Hacı İl Bey ve Taşlıcalı Yahya gibi birkaç şair kaldığını iddia etmiştir. Bkz. Uçman, 2011: 279-280; Uçman, 2004:127-128.

görüşüne de sahip değillerdir. Tevfik, bu şahısların eserlerini, Divan edebiyatını ortaya çıkaran başlıca sebepler arasında görmektedir (Uçman, 2004: 122).

Rıza Tevfik, esasen klasik niteliklere sahip bir edebiyat olarak gördüğü ve zaman zaman zirve eserler ortaya çıkardığını kabul ettiği bu edebiyatı, tasavvur sistemindeki garâbet, orijinal olmayan bir istiare ve mecaz dünyası ve nazirecilik geleneği bakımından eleştirmektedir (Uçman, 2004: 276-278). O, Divan edebiyatının kalıplaşmış hayallerini, mübalağa ve mecazlarını, acayip ve manasız bulmakla beraber bunların her devirde “merdût” sayıldığını iddia etmekte (Uçman, 2004: 278); hayal dünyasını garip ve imkânsız görerek eleştirdiği Divan edebiyatı için son derece acımasız bir dil ile “... *bir garazım varsa Fuzûlî'ye, Âşık Paşa'ya, Şeyh Galib'e değil, bu sefil şiire, bu dilenci zevkinedir.*” diyebilmektedir (Uçman, 2004: 278). Genel olarak söylenebilir ki Rıza Tevfik, Divan edebiyatını yetersiz bulmaktadır (Birinci, 2002: 92). Ona göre Divan edebiyatı, sarayın sınırlarını pek de aşamamış çok dar bir çevrede sıkışmış bir edebiyattır (Uçman, 2011: 279).

Tüm bu menfi görüşlerin yanında Divan edebiyatının belli başlı şairlerini, klasik niteliklere sahip olma, inançları, Türkçe kullanımındaki başarıları yönünden önemli bulan Rıza Tevfik, makalelerinde Fuzûlî, Bâkî, Nefî, Nâilî-i Kadîm (ö. 1666), Nâbî (ö.1712), Nedim, Şeyh Gâlib, Sümbülzâde Vehbî (ö. 1809), Osman Nevres (ö. 1919), Leskofçalı Gâlib (ö. 1867), Hersekli Ârif Hikmet (ö. 1903) ve Yenişehirli Avnî Bey (ö. 1884) gibi isimlere yer vermiş (Uçman, 2011: 280); bu isimlere Şinasi (ö. 1871), Ziya Paşa (ö. 1880), Nâmîk Kemâl (ö. 1888), Mahmud Ekrem (ö. 1914), Abdülhak Hâmid (ö. 1937), Tevfik Fikret (ö. 1915), Hâlid Ziyâ (ö. 1945) ve Cenâb Şehabettin (ö. 1934)'i de ekleyerek Divan edebiyatını, bu zirve şahsiyetleri yetiştiren “*herkesin bildiği o muhteşem üslûplu edebiyatımız*” diye nitelendirmiştir (Uçman, 2015: 53).

Rıza Tevfik ve Fuzûlî

Andığı Divan şairleri arasında lirik bir şair olması sebebiyle beğendiği (Birinci, 2002: 91), lirizmin en büyük temsilcilerinden saydığı Fuzûlî (Uçman, 2015: 358)⁵, makalelerinde en çok üzerinde durduğu isimdir (Uçman, 2005: 203). Tevfik, şair hakkında yazdığı tüm makalelerde onu Divan edebiyatını temsil eden beş altı şair arasında saymaktadır (Uçman, 2004: 133). Kendisi “*Fuzûlînâme*” adlı bir eser hazırlığında olduğundan bahsetmiş, ancak eseri tamamlayıp yayımlayamamıştır (Uçman, 2005: 203; Uçman, 2011: 161; Uçman, 2016: 255, 401, 440, 476, 484).⁶ Tahminen kitabına bir hazırlık mahiyeti taşıyan bu notların pek çoğu ilim âleminin dikkatine sunulmuştur (Zülfe, 2011: 201-102). Yayımlanmış notların ışığında Rıza Tevfik'in Fuzûlî'yi, ilahî aşka ulaşmış, ilahî aşkı bir hayat felsefesi olarak benimsemiş (Uçman, 2011: 260), “*hakikî şiir dehası ile doğmuş*” (Uçman, 2011: 142) bir “*fıtrat-ı şairâne*” (Uçman, 2011: 258; Tevfik, 1984: 355) olarak değerlendirdiği ve onu Divan edebiyatının büyük şairleri arasında saydığı söylenebilir (Uçman, 2011: 259). Ona göre Fuzûlî, esasen şiir kabiliyeti ile doğduğunu, çok genç yaşlarda yazdığı *Beng ü Bâde* adlı eseri ile de ispatlamıştır (Uçman, 2011: 280-281).

Rıza Tevfik, Fuzûlî'nin aklı ön planda tutan tavrını beğendiğini de dile getirerek onun bu yönüyle pek çok ulemâdan üstün olduğunu savunmaktadır (Tevfik, 1984: 75). Gönül davaları için akıllarından delâlet isteyen şairleri asil ve mülhem şairler olarak değerlendiren Tevfik, bunlar arasında Fuzûlî'nin de adını anmaktadır (Tevfik, 1984: 75). Hâmid için yazdığı *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefîyesi* adlı eserinde Fuzûlî'yi şarklı bir mütefekkir olarak değerlendirmesi ve onu batının büyük

⁵ “Fuzûlî ve Nesimî Türkçe'nin klasik şiirinde lirizmin en büyük mümessilleridir. Türkiye Türklerinde bu iki Iraklı Türk ayyarında lirik şair yoktur.” Uçman, 2015: 358.

⁶ Tevfik Fikret, Hâmid hakkında yazdığı eserde Tevfik Fikret ve Fuzûlî için de bu tarz bir eser yazmak niyetinde olduğundan bahsetmiştir: “Muâsırından Fikret, eslâftan da Fuzûlî hakkında tıpkı buna bener birer eser yazmak niyetinde bulunuyorum, hattâ vaad ettim. Fakat, o kadar! Her şair için bunu yapamam!..” Rıza Tevfik, 1984: 383.

mütefekkir şairleri ile karşılaştırması, Tevfik'in şaire bakışı noktasında önem arz eden hususlardır (Tevfik, 1984: 304, 308, 309, 310).⁷

Tevfik'in Fuzûlî bahsinde ele aldığı konulardan biri de onun aşk nazariyesidir. “*Şûrîde bir âşık*” olan Fuzûlî, ilahî aşka ulaşmış ve bunu bir hayat görüşü olarak da benimsemiştir (Uçman, 2004: 134). Ona göre Fuzûlî, *Dîvân*'ındaki bazı gazellerle, *Leylâ ile Mecnûn* mesnevîsini sûfiyâne aşk nazariyesini açıklamak ve kanıtlamak niyetiyle kaleme almıştır (Uçman, 2004: 134).

Fuzûlî'nin nazireciliği bahsinde Tevfik, şiirimizin bir geleneği olan nazireciliği taklitçilik olarak nitelendirirken şairin de bundan kurtulamadığını söylemiştir (Uçman, 2004: 135). Rıza Tevfik esasen şairlerin birbirlerini taklit etmesinin, birbirlerine nazire yazmalarının, birbirlerinin tesirinde kalmalarının utanç verici bir durum olmadığını düşünmektedir (Uçman, 2004: 135). Fuzûlî'nin etkilendiği şairlerin Fars edebiyatı şairleri olduğunu ifade eden Tevfik, şairin bunlardan ilham aldığını ve bunların şiirlerine nazireler yazdığını belirtmiştir (Uçman, 2004: 136).

Tevfik, Fuzûlî'nin hurûfî olduğunu ve şiirlerinde bu mezhebin propagandasını yaptığını iddia etmekte (Uçman, 2004: 133-134) hatta bu propagandanın zaman zaman sanatkârlığını göstermek gayretiyle “zevzeklik” derecesine vardığını düşünmektedir (Uçman, 2004: 134). Ona göre şiirlerindeki izlerin dışında şairin tek oğlunun adını Fazlullah Hurûfî'ye hürmeten “*Fadl*” koyması ve bazı manzumelerinde Nesîmî'yi örnek alması onun bu itikada bağlılığını göstermeye yeten kanıtlardır (Uçman, 2004: 134).

Rıza Tevfik'in, büyük birer üslûpçu sayıp hayran olunan isimler arasında Nef'î ve Nedîm'in yanında “*mûnis edalı*” (Uçman, 2015: 154), “*gönüllü şairimiz*” (Uçman, 2000: 114), “*coşkun gönüllü şairimiz*” (Uçman, 2015: 407), “*koca Fuzûlî*” (Uçman, 2015: 165, 403) diye adlandırdığı Fuzûlî'yi en başta saymasına (Uçman, 2011: 132), *Leylâ vü Mecnûn*'u “*lirizmin en ulvî, en asil örneklerinden*” olarak nitelendirmesine (Uçman, 2000: 114)⁸ rağmen onu geleneksel mazmun ve cinaslara bağlı kalmış (Uçman, 2011: 259), orijinal olamamış, Hâfız-ı Şîrâzî'nin taklitçisi olmaktan öteye gidememiş bir şair olarak gördüğünü de ifade etmek gerekmektedir (Uçman, 2011: 258). Ona göre Fuzûlî, devrindeki her şairin kullandığı mazmunları kullanarak orijinallikten uzak kalmış bir şairdir (Uçman, 2004: 137). Rıza Tevfik, şairin gazellerini manasız, batılı bir şairle kıyaslanamayacak derecede sıradan olarak nitelendirmektedir (Uçman, 2004: 137).

Tevfik, mektuplarında dahi kendisinden yer yer alıntılar yapacak kadar sevdiği Fuzûlî'nin⁹, devrinin geçerli anlayışlarının dışına çıkıp “*hakikat*” ve “*tabiat*”a varacak bir dehaya sahip olmadığını iddia etmektedir (Uçman, 2011: 280). Ona göre şair, geleneksel basmakalıp mazmun ve cinas anlayışına bağlı kalmak (Uçman, 2011: 280) suretiyle yaratılıştan gelen kabiliyetini kullanamamıştır.¹⁰ Ancak Tevfik, onun talihsizliğinin kabiliyetini geliştirecek ortam bulamaması ve İranlı şairlerin

⁷ İbrahim Aşkı Tanık (ö. 1977), Rıza Tevfik'in bu eserde Divan edebiyatı ve Fuzûlî ile ilgili tutarsız eleştirileri bulunduğunu, onun görüşlerinin birer iftira niteliğinde olduğunu ve bu görüşlerin mektep çocuklarına bile yakışmadığını ifade etmiş; Tevfik'in eleştirilerini değerlendirerek risalesinde cevap vermiştir. Adı geçen risalenin yayımı yapılmıştır: Bkz. Gültekin, 2013.

⁸ Buna rağmen Tevfik, *Leylâ vü Mecnûn*'u basmakalıp ifadeler ve garip hayallerle örülü ve sıkıcı bir metin olarak da değerlendirmektedir: “*Bütün eslâf-ı şuaramız gibi Fuzûlî dahi bu ma'rifet-perdazlıklara -maatteesüf- fazla kıymet vermiş ve 'tabiat'ı külliye ihmal etmiştir. Bunlar zaten basmakalıp mahdut mazmunlar olduğu için hemen her eserde aynı suretle tekrerrür eder; hem o kadar ki bugün -sıkılmayarak- o manzumeleri okumak mümkün değildir. Her tarafta, her gazelde 'gül ve bülbül', 'gonce, dürr, dürc-i dehen', 'kalb ü şâne vü zülf ü şimşâd'... gibi kelimelerle yapılmış hâyide -hem fena halde hâyide, âdeta kokmuş- mazmunlara rastgelirsiniz.*” Rıza Tevfik, 1984: 358.

⁹ Tevfik, Abdülhak Hâmid'e yazdığı bir mektupta ona olan özlemini Fuzûlî'nin şu beyiti ile ifade etmektedir: “*Cân vermeyim mi gurbete kim bîm-i ta'neden/ Yâd-ı vatan figânıma sensiz bahânedir*” Uçman, 2016: 350.

¹⁰ Bu hususta Rıza Tevfik şöyle demiştir: “*Zavallı Fuzûlî!.. Fıtratın pek nezih bir şair, hattâ âşık olarak doğmuş iken, zamanının bâtil, galiz, zevksiz ve âşüfe-i tasannû olan tasalluf-perver (snobe) hikmet-i edebîyyesinden gafil görünmemek ve üstadlıkta ispat-ı haysiyet etmek için hemen her gazelini, her beytini melâib-i lâfziye ile ifsad etmişti. Terennümât-ı vicdaniyesine, sürûd-i hissiyâtına tamamiyle serbest bir cereyan verebilecek kadar cesarete mâlik olsaydı daha ne güzel, ne nâzenin bir lisan ile gönllünün hasretlerine tercüman olabilecekti, kim bilir?!..*” Rıza Tevfik, 1984: 357.

dışında örnek alacak şair görememesi olduğunu düşünmektedir (Tevfik, 1984: 280-281; Uçman, 2004: 136).¹¹ Fuzûlî'nin "*hârikulâde kabiliyet*"i varken acınacak hâlê düştüğünü belirten Tevfik, yine bu durumun sebebi olarak çevresini gösterirken şair için, eğer Bağdat'ta değil de Londra'da doğsaydı Abdülhak Hâmid'den büyük bir şair olurdu, demektedir (Uçman, 2004: 137).¹²

Rıza Tevfik'in Divan edebiyatı ve Fuzûlî hakkında ortaya koyduğu fikirler ana hatları ile bu şekildedir. Tevfik, yukarıda kısaca bahsi geçen alt yapısı gereği esasen Divan edebiyatı geleneğinin ve bu geleneğin mühim bir halkası olan Fuzûlî'nin büyüklüğünü teslim edebilecek bir şahsiyettir. Dolayısıyla onun Divan edebiyatına ve Divan şairlerine yönelttiği ithamların devrinin ve yeni kurulacak edebiyatın gereği olduğunu söylemek gerekmektedir. Kaldı ki Tevfik bu edebiyat geleneğini ve bu edebiyata mensup şairleri değerlendirirken tam bir tutarlılık gösterememiş; bir yanıyla Divan edebiyatının ve pek çok büyük şairin hakkını teslim etmiştir. Rıza Tevfik bugüne dek yayımlanmış çalışmalarında bu tarz tezatlıklar içerisindedir. Tevfik, bizim çalışmamızın konusunu teşkil eden notlarda da aynı tavrı sürdürmüş, evvelki çalışmaları destekler ve onlara ek olacak mahiyette yeni görüşlerine yer vermiştir.

Rıza Tevfik'in Tamamlanmamış Bir Notu

Çalışmamızın konusunu teşkil eden notlar, Rıza Tevfik terekesinden çıkan ve ailesi tarafından Abdullah Uçman'a emanet edilen notların arasında yer almaktadır. Bu notlar, Abdullah Uçman tarafından İSAM Kütüphanesi'ne bağışlanmış ve bu kütüphaneye 27/592 numara ile kaydedilmiştir. Yaklaşık 6 sayfadan oluşan notlar, Rıza Tevfik'in el yazısı ile rika harflerle yazılmış olup tamamlanmamıştır. Tevfik notların başına, hem Türk hem de Arap alfabesi ile Tevfik Fikret'in "*Fuzûlî*" şiirini kaydetmiştir.

Muhteva olarak notlar, Rıza Tevfik'in *Dünya edebiyatı, Türk edebiyatı, Divan edebiyatı, hakikî şiir ve şair* ve *Fuzûlî* hakkındaki çeşitli fikirlerini içermektedir. Notların tüm bu fikirleri ihtiva eden metnin yayımı çalışmanın sonunda verilecek olup değerlendirme kısmında Rıza Tevfik'in *Divan edebiyatı* ve *Fuzûlî* üzerine görüşleri ele alınmıştır. Ancak tüm bunlardan önce notlarda çokça geçen gerçek şiir ve şair kavramına bakmak, Tevfik'in şiir ve şair kavramına yüklediği manalara değinmek, onun Divan edebiyatı ve Fuzûlî'yi değerlendirme ölçütlerini ortaya koyması bakımından yerinde olacaktır.

Rıza Tevfik'e Göre Şiir ve Şair

Rıza Tevfik *sanatı* "*umumî bir lisân-ı heyecan*" olarak tarif etmektedir. Ona göre bu lisan, her tür heyecanın değil "*bedîî olan heyecanların lisanı*"dır (Uçman, 2000: 191). *Sanatkâr* olmanın ilk şartı heyecana müsait bir mizaç ile doğmuş olmak yani çok hassas olmaktır (Uçman, 2000: 184). *Sanatın ruhu* ise ilhamdır. Sanat dâhîleri yani hakikî sanatkârlar bu ruha sahip olanlardır (Uçman, 2000: 23-24).

¹¹ Tevfik, Abdülhak Hâmid için yazdığı eserinde şair için şunları söylemektedir: "*Avrupa irfanıyla âşinalıktan büsbütün mahrum kalsaydı Fuzûlî ve Şeyh Galib'in -his ve karîha itibariyle- bilcümle kabiliyatını câmi bir dehâ-yı şiir olarak cilde gösterirdi sanıyorum. O halde dahi gerek doğrudan doğruya, gerekse bil-vasıta İran üstadlarının eserlerine medyûn olmuş bulunacaktı. Fakat hamdolsun ki o derekelerde kalmayarak garbın ruh-ı edebiyatıyla şarkın ihtiyac-ı aşkını kendi mâneviyet-i ber-güzidesince tezciv edebilmiştir. Yoksa -âlem-i irfanımızda- hayret-bahş bir muvaffakiyetle husûle getirebildiği o büyük inkılâb-ı edebîyi hâlâ bekleyecek ve belki onun da eski usulde yazacağı kasâid ve gazeliyatı hâlâ bugün kemâl-i şevk ile okuyup duracaktık!. Bizim müceddid şairimizin fevkalâde bir kabiliyet ile doğmuş olduğuna hiç şüphe yoktur; öyle olmamış olsaydı, bahtiyar tâlii, o inkılâb-ı mühimin âmili olmak şerefini ona hasretmezdi.*" Rıza Tevfik, 1984: 267.

¹² Hâmid'in büyük bir şair olmasını batının büyük şairleriyle yakınlığı olmasına bağlayan Tevfik, Hâmid için hazırladığı eserinde Fuzûlî ve Şeyh Gâlib'i de anarak şöyle ifade etmiştir: "*Şair olarak Türkiye'de eslâf ve ahlâfın elbette en büyüğüdür. Fuzûlî ile Şeyh Galib'in mecmuuna bedeldir, fakat Shakespeare, Goethe, Hugo gibi müstesna dâhîlere kıyasen ikinci derecede kalır. Hâmid, onları tanımasaydı, onlardan feyz alıp yol, erkân öğrenmeseydi, bugünkü Hâmid olamazdı; Şeyh Galib kadar bir müceddit olurdu. Fuzûlî kadar rebâbî (lyrique) şiirler yazabilirdi.*" Rıza Tevfik, 1984: 368.

Rıza Tevfik, bazı edebiyat tarihleri ve eserleri zikrederek bu eserlerin hepsinin Fuzûlî'yi *büyük* ve *dâhî* saydığını ancak bu sıfatlara haiz olmanın ölçütlerinin tam olarak belirtilmediğini ifade eder. Asıl konuya girmeden evvel şiir ve şair hakkında kabul edilmiş görüşleri tekrar gözden geçirmenin gerekliliğini vurgular. Tevfik'in bu görüşlerinin anlaşılması, onun Fuzûlî'nin şiiri ve şairliği hakkındaki ölçütlerini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Tevfik'in Fuzûlî hakkındaki değerlendirmeleri bu görüşler üzerine binâ edilmiştir.

Şiiri en gelişmiş sanat dalı olarak gören ve onun en üstün sanat oluşunu alanının genişliğine bağlayan Rıza Tevfik (Uçman, 2000: 28, 142, 195), gerçek şiiri *asil* ve *hakikî* olarak nitelendirmiş; *asil* veya *hakikî şiiri* yaratıcılıkla özdeşleştirmiştir. Ona göre hakikî şiir, yaratıcılığı ifade eder ve yaratıcı ruhun ürünüdür. O, *asil şiirin* tek özelliğinin ebedî tazelik olduğunu söylerken tek ölçüsünün de okuyanın ruhunda ilham uyandırması olduğunu altını çizmiştir.

Hakikî şiir okuyanda ilhamlar, uyanmalar, ürpermeler ortaya çıkaran, ruhtan ruha ve histen hisse geçerek zamanın ötesine giden ve izahı mümkün olmayan bir ruh sırrı ve sanat büyüdür. Yaratıcı, değişken ve yüksek ruhun mahsulü olan şiir, beşerî kültür olarak müziğe, resime, tezhibe, mabede, çiniye, çömleğe, kâseye, taşa, kumaşa, gümüşe, saksıya geçmiştir.

Tevfik, *hakikî şairin* ruhunun en önemli vasfının yaratıcılık olduğunu; hakikî şairde duyma, tatma ve özden olma vasıflarının bulunmasının zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Batı edebiyatından *sensibilite*, *spontanite* ve *originalite* kavramlarını zikreden Rıza Tevfik, bu andığı vasıflara sahip yaratıcı ruhun kâinattan ve hayattan aldığı taze güzellikler olduğunu ve şairin, dilin asıl yapısına ulaşmakla hakikî şiiri meydana getirdiğini düşünmektedir.

Rıza Tevfik, dâhî ve büyük şairleri ufkü ve etrafı görünmeyen sonsuz ummanlara; nereden geldiği ve nereye gittiği bilinmeyen muazzam nehirlerle benzetir. Bunların ruhları vecd ile dalgalanıp akan ruhlardır. Bu yüksek ruhlar yükseldikleri semadan ve masivadan getirdikleri bir sihir ve sırta oynamakta ve şiirleri beşerî kültürün her zerresine işlemektedir.

Tevfik, şairin ruhunun yüksek, mağrur, büyük, kibar, değişken, yaratıcı, yeni ufuk ve semalara yükselen bir ruh olduğunu savunur. Dolayısıyla her vezinli söz söyleyen veya bir mefhumu vezin içinde nakleden şair değildir. Tevfik bu tarz şiir yazma çabasını ayak takımı işi olarak değerlendirir ve bunların fâni olduğunu dile getirir. Hakikî şiir ise ebedîdir. Tevfik, müteşairlerin seslerinin kendi varlıklarından daha önce öldüğünü belirtmiştir. Hakikî şairin ruhunu asıl, fağfûr bir kâseye benzeten Tevfik, onun ruhundan çıkan şiirlerin bu kâseden uçan nefhalar gibi elden ele, dilden dile karışıp zamanın ötesine süzülüğünü ifade eder. O, şairi şiiriyetin kemaline varmak suretiyle ölümsüzleşmiş ve masivadan getirdiği sesin kemal şeklini verebilecek, sırlı ve büyü bir ruh olarak tarif etmiştir.

Rıza Tevfik notlarda hakikî şairin *samimiyete* ve *ızdıraba* sahip olması gerektiğinin altını önemle çizmiştir. Ona göre kudretli şairler samimiyetleri ile okuyanı kendi dünyalarına çekerler. İzdırap ise bir sanatkarı ölümsüzleştiren, ebedileştiren tek sebeptir ve büyük yaratmalar büyük sancılardan sonra gelmektedir.

Rıza Tevfik'in notlarda üzerinde durduğu bir diğer konu da şairin fikir ve şiir dünyasına dair bilgi edinebilmek, şairi doğru değerlendirmek için doğru soruları sormak mecburiyeti meselesidir. Tevfik, şairde aranması gereken ve aranması manasız olan özellikleri de sıralamıştır. Örneğin şairin mezhebi meselesi onun sanatı hususunda değerlendirilebilecek bir konu olmadığı gibi, şairin yaşadığı aşk maceraları da bir sanatın veya şahsiyetin esasını teşkil edecek bir mesele değildir. Ona göre şairde aranan, kâinatı görüş, aşkı ve sanatı telakki ediş şeklidir; vezinli söz söyleme marifeti değil, mısralarındaki nazım, iç ses, ritim; duygu asaleti ve derinliği, görüş ve deyiş tazeliği, beyan, eda seçkinliği, dildeki sağlamlığı ve gücüdür.

Tevfik, bizim edebiyatımızda şairin hususiyet ve başkalığını tespit etmenin zor bir iş olduğunu ifade eder. Ona göre şairi, büyük ve dâhî dolayısıyla hakikî şair saymanın ölçütleri ilmî olarak ortaya

konmalıdır. Şairi, şair olarak mütalaa etmek gerekliliğini vurgulayan Tevfik, hakikî şair olmanın hayattaki en büyük şey olduğunu, ona bir ek daha ilâveye lüzum olmadığını savunur. Ona göre emirler, peygamberler ve hükümdarlar şair olmak istemişler ancak şairler onlar gibi olmayı istememişlerdir.

Rıza Tevfik'in elimizdeki notlarda **hakikî şiir** hususunda *yaratıcılık, ebedî tazelik ve ebedilik, ilham uyandırma, iç ses, ritim; hakikî şair* içinse *yüksek, yaratıcı, değişken, mağrur, büyük, kibar bir ruh, duygu asaleti, samimiyet ve ızdırıp, seçkin bir beyan ve eda, sağlam ve güçlü bir şiir diligibi* kavramlar üzerinde durduğunu görüyoruz. Dolayısıyla onun hakikî şair ve şiir anlayışının kodları bu kavramlara dayanmakta; Divan şiirine ve Fuzûlî'ye yaklaşımının temelinde bu tanımlamaları yatmaktadır.

Notlara göre Rıza Tevfik'in Divan Edebiyatı Üzerine Görüşlerine Katkılar

Notlarda Rıza Tevfik'in Divan edebiyatıyla ilgili fikirleri şu ithamlar üzerinden ilerlemektedir: *“hayatsız, tabiatsız ve insansız, taklidi ve ananevi”, “muayyen bir çevrenin ürünü”, “Osmanlıca adlı acayip dilin dar sınırları içinde kalmış”, “aynı vezin, lisan, zevk, hava içinde kendini tekrarlamış”, “belirli mazmunlarla, mefhumlarla örülü”, “klişe şekillerden ibaret olan ve yaratıcılığa imkân vermeyen, ekol yaratmaya müsait olmayan”, “asırlarca aynı tekrarlar içinde dönen, hiçbir yenilik, değişim, açılma, ilerleme tecellisi veremeyen”...*

Tevfik, Divan edebiyatını, içinde hayat, tabiat ve insan olmayan bir edebiyat olarak tanımlamıştır. O, Divan edebiyatının biraz gönülden, biraz ledünnî, biraz hikmet içeren, taklidî ve ananevi yapıda bir edebiyat olduğunu ifade etmesinin ardından yapısı dolayısıyla bu edebiyata mensup şairleri etraflı ve esaslı şekilde değerlendirmenin de mümkün olmadığını iddia etmektedir.

Rıza Tevfik'e göre Divan edebiyatı sınırlı, dar bir edebiyattır. Tüm Divan şairleri, Divan edebiyatının bugün dahi yarı ölü devam edegelmiş uzantıları ve taklitleri de muayyen bir çevre içinde kalmıştır. Divan edebiyatının, belirli mazmunlarla, mefhumlarla örülü, klişe şekillerden ibaret bir edebiyat olduğunu iddia eden Tevfik, yaratıcılığa imkân vermeyen, ekol yaratmaya müsait olmayan Divan edebiyatı çerçevesinde ortaya konmuş eserlerin ancak tekrar eseri olabileceğini düşünmektedir. Rıza Tevfik, asırlarca aynı tekrarlar içinde dönen bu edebiyatın hiçbir yenilik, değişim, açılma, ilerleme tecellisi veremediğini ifade ederek gerek fert gerekse cemiyette olanı veya kendini tekrarlayanın sanatın ölümü olduğunu altını çizmektedir. Ona göre Divan şiiri, aynı vezin, aynı lisan, aynı neşe, aynı zevk ve aynı hava içinde daima kendini tekrarlamış bir şiir geleneğidir.

O, Divan edebiyatını vezin ve dil hususunda da eleştirmektedir. Vezni, Türkçenin kalıbı olmaması itibarıyla dile uymayan, gergin, sert ve dik kalan bir unsur olarak değerlendirir. Veznin gereği olarak şekillenen dili ise, Arapça, Farsça kelimelere boğulan ve Osmanlıca diye acayip bir ad alan karanlık Türkçe şeklinde tanımlamıştır. Bu karanlık Türkçe, Divan şiirini daima dar ve sınırlı bir çember içinde bırakmaktadır.

Hakikî şiir ve şairde yaratıcılık, değişkenlik, yükseklik, ebedilik, sağlam ve güçlü bir şiir dili arayan Rıza Tevfik, yukarıdaki vasıflara sahip olmadığını iddia ettiği Divan şiirini ve dolayısıyla şairini eleştirmiştir. Tevfik, bu görüşler çerçevesinde Divan şiirinin yapısının Fuzûlî gibi müstesna tabiatları idlal ettiğini savunmaktadır (Uçman, 2000: 204; Tevfik, 1984: 353).

Notlara göre Rıza Tevfik'in Fuzûlî Üzerine Görüşlerine Katkılar

Çalışmamıza konu teşkil eden notlar, “*Âveng-i Tesâvir*” serisinden “*Fuzûlî*” şiiri ile başlamaktadır. Rıza Tevfik, yakın arkadaşlarından Tevfik Fikret'in¹³ “*Âveng-i Tesâvir*” serisinde yer alan şiirlerini Türk edebiyatının emsalsiz portrelerinden saymış (Uçman, 2011: 164-165; Uçman, 2006: 233) ve notlarına bu şiir ile başlamıştır. Tevfik, Fuzûlî hakkında yazdığı makalelerinin

¹³ Bkz. Uçman, 2006.

neredeyse hepsinde onu Divan edebiyatını temsil eden beş altı şairden biri saymakta, Fuzûlî'nin büyüklüğünü teslim etmektedir (Uçman, 2000: 205).

Rıza Tevfik, Fuzûlî hakkında âlimler ve bilginlerin yüzeysel altı soru üzerinde durduğunu ifade ederek bu sorular üzerinde uzun uzadıya durmanın manasızlığına işaret eder. Zira bu sorular şairin şiiriyeti hususunda bir veri vermemektedir.¹⁴ Tevfik'e göre Divan edebiyatının, yukarıda bahsi geçen yapısı gereği bu edebiyata mensup şairleri etrafı ve esaslı şekilde değerlendirmek mümkün değildir. Fuzûlî'de de durum böyledir. Tevfik, Fuzûlî'nin itikadı meselesinin hakikî sanat bahsinde tartışılmaya değer bir mesele olmadığını; şairin şiire ilk başladığı sıralarda hocasının kızına âşık olduğunu ve meşhur murabbainı (*Gözüm cânım efendim sevdiğim devletli sultânım*) yazdığını, ancak bu konunun da onun sanatı meselesinde üzerinde durulacak bir konu olmadığını savunmaktadır.¹⁵

Rıza Tevfik, hakikî şair için sıraladığı vasıfların pek çoğunu esasen Fuzûlî için de söylemiştir. Hakikî şairin vasıflarından saydığı “*özden olma*” kriterini Fuzûlî sağlamaktadır. Yine bir sanatkârda olması zorunlu olan, onu ebedileştiren “*ızdırıp*” da Tevfik'e göre Fuzûlî'nin başlıca vasıflarındandır. “*Görüş ve duyuş tazeliği, beyan, eda seçkinliği, dildeki sağlamlığı ve gücü*” meselesi de Tevfik'e göre Fuzûlî'de mevcut olan sıfatlardır. Aynı zamanda Fuzûlî, hakikî bir şair olarak “*şiiriyetin kemaline varmış*”, dolayısıyla ölümsüzleşmiş bir sanatkârdır.

O, Fuzûlî'yi “*hakikî şair, şiir ve sanatının hakikatine, hakikî manasına varmış bir şair*” olarak nitelendirmektedir. Fuzûlî, hayatta insan için elemin asıl olduğunu kabul etmiş ve onu terennüm etmiştir. Tevfik'e göre onun melali terennüm etmiş olması daha ziyade özden şair olması sebebiyledir. Fuzûlî, yaşayışı itibarıyla güler yüzlü, şen mizaçlı, gamsız da olsa şiirleri onun elemine ispattır. Ancak şiirlerinde ızdırabı terennüm etmesinden mutsuz yaşadığı hükmüne varılması yanlıştır. Zira o hakikî sanatın, ölümsüzlük sırrını sezdiği için hep melali sevmiş ve söylemiştir. Tevfik, ızdıraba “*bir sanatkârı ölümsüzleştiren, ebedileştiren tek sebep*” olarak bakar. Ona göre büyük yaratmalar büyük sancılardan sonra gelmektedir. Fuzûlî ise varlığın fânî kısmının geçiciliğini sezmıştır. Bu sebeple zâhirî ve hayvanî şeylere kıymet vermeyerek asil ve yüce bir ölümsüzlük arzusuyla kendine yüce ilhamlar bağışlayacak ve bazı özel ruhlara ezelden verilmiş olan “*asil ızdıraba sinesini açmış, onu istemiş, büyükçe, erkekçe onu alında ve bağrında taşımış, onu terennüm etmiştir.*” Tevfik, Fuzûlî'nin kıymetini, şöhretini ve tesirinin uzunluğunu bu sebebe bağlamaktadır.

Rıza Tevfik'e göre *sanatta hakikat*, ihlâs olup bu da samimî duyguların ve ruh hâlinin eser aracılığı ile tebliğ ve ifade edilmesi demektir. Dolayısıyla sanatta samimiyet hakikatin yerini tutmaktadır (Uçman, 2000: 112, 113). Tevfik, elimizdeki notlarda hakikî şairi tarif ederken kudretli şairlerin *âyetleri* ile okuyanı kendi dünyalarına çektiklerini ifade etmiştir. Ona göre Fuzûlî de okuyanı kendi dünyasına çeker ve onun sırrı samimiyetidir. Tevfik, Fuzûlî'nin Hayalî (ö. 1557)'den Ahmed Hâşim (ö. 1933)'e kadar tesir edebilmesinin nedenini samimiyetinin büyüklüğüne bağlamaktadır. Rıza Tevfik, Hâşim ile Fuzûlî'nin, şiiriyet, şekil nevi bakımından farklı; eda, lisan ve ruh birliği ile yakın olduklarını; ancak Fuzûlî'nin, Hâşim'den sonraki nesillere sirayet edemediğini iddia etmektedir. Hakikî şiiri ebedî olarak nitelendiren Tevfik, burada Fuzûlî'yi hakikî bir şair olarak görmediğini, onun tesirinin Fatin (ö. 1866) ve Hâşim'den sonra devam edemediğini söyleyerek sezdirmektedir.

Şairin hâl tercümesinde bazı karışıklıklar olduğunu ifade eden Tevfik, bu karışıklığın nedenini Fuzûlî'nin, kıymet ve menfaat temini için Kürde, Araba, Aceme, Türke hatta Sünnî ve Şîilere onlardan görünmüş olmasına dayandırmaktadır. Tevfik, notlarda şairin klasik hâl tercümesine dair bilgiler de vermiştir. Buna göre Fuzûlî Irak civarındaki Bayat aşiretinden bir kimse olup hicretin 900 senesinde

¹⁴ Rıza Tevfik, şairin Hippolyte Taine tarafından kaidleştirilen “*kan, zaman ve mekân*” nazariyesinin esaslarına göre değerlendirmesi gerektiğini ifade etmektedir.

¹⁵ Rıza Tevfik manasız gördüğü bu sorgulamaya kendisi de düşmüş, Balkan harbinden sonra yaptığı bir konuşmada Fuzûlî'nin Türk olmadığı tezini savunmuştur. Bkz. Orhon, 1950.

Hille'de doğmuştur. Babası Hille müftüsü Süleyman Efendi'dir. Adı Muhammed'dir. Fuzûlî mahlasını o zamanın geleneğine uyararak almıştır. Altmış bir yaşına kadar yaşamış ve vebadan ölmüştür.

Rıza Tevfik, Şehabeddin Süleyman (ö. 1921)'ın bu bilgilere ek olarak verdiği bilgiyi de ekleyerek Fuzûlî'nin fiziken orta boylu, uzun bıyıklı ve kızıl sakallı bir kimse olduğunu; tabiat olarak da güler yüzlü, yumuşak huylu ve azîmetli görüldüğünü söylemiştir.

Fuzûlî'nin edebî kimliği hususunda Tevfik, şairin *Dîvân*'ı dışında on beş eseri daha olduğunu, asıl lisanının Türkçe, lehçesinin, şivesinin Azerice olduğunu ifade etmiş; ilk eğitimini belki babasından, belki hocası Rahmetullah Efendi'den aldığını; Arapçayı, Acemceyi, Türkçeyi kullanacak derecede öğrendiğini ve bu dillerde şiir yazıp birer divan vücuda getirdiğini söylemiştir. O, Fuzûlî için zamanının bütün bilgilerini hazmetmiş, İran lirik şairlerinin ve özellikle Hâfız-ı Şîrâzî'nin çokça tesiri altında kalmış, *has, kudretli, hakikî bir büyük şairdir*, demektedir.

Rıza Tevfik, şairin yazı dilinin ağır, eserlerinin Arap, Acem kelimeleriyle yüklü ve çok kapalı olduğunu belirttikten sonra, onun Âzerî edasıyla da hususi *bir beyân-ı tarz, bir başka deyiş* gösterdiğini ifade etmiştir. Bu bilgilere ek olarak Fuzûlî'nin Sultan İbrahim'in yanında bulunduğunu, Kerbelâ'da yaşadığını, memleketi bulunan Hille ve Kerbelâ İran hükümdarı Şah İsmail (salt. 1501-1524) idaresinde iken onlarla alakadar olduğunu, Kânûnî Sultan Süleyman (salt. 1520-1566) Bağdad'ı aldığı sırada oraya gittiğini kaydetmiştir. Tevfik, Fuzûlî'nin Hayâlî ve padişahın emirlerinden bazı paşalarla tanıştığını, Kânûnî'ye ve onlara kasideler sunduğunu ifade etmiştir. Rıza Tevfik, hakikî şairin ruhunun, yüksek, mağrur, büyük ve kibar olması gerektiğini, Fuzûlî'nin ruhunun bu sebepten bu vasıfları taşımadığını iddia eder. Ona göre Fuzûlî pek çok devlet adamından menfaatler istediği el uzatıp avuç açtığı için yüksek kalamamıştır. Fuzûlî birçok Divan şairi gibi cerrâr yani menfaatperesttir. Medrese hocaları gibi önüne gelenden menfaat ummaktadır. Tevfik'e göre Fuzûlî, fakir fakat şair ruhu yüksek kalamamıştır.

Üstelik Tevfik, tüm bu menfaat bekleyen kasidelere rağmen şairin, ya istediği menfaati elde edemediğini ya da elde ettiğinden tatmin olamadığını düşünmektedir. Zira Fuzûlî'nin hayatını yazan edebiyatçılarımız, onu daima devrinden ve hayat derdinden şikâyet eden, ızdıraplı bir şair olarak tarif etmişlerdir. Tevfik'e göre bizim edebiyatçılarımız onu paradan, pâyeden, aşktan, alakadan mahrum; kadr ve itibar görememiş, takdir edilememiş, boşa gitmiş; ya garazla veya cehl ve gafletle boşa giderilmiş diye göstermişlerdir. Ancak Rıza Tevfik Fuzûlî'yi bu şekilde göstermenin doğru olmadığını düşünmektedir. Zira Fuzûlî muhitine, devrine ve çağdaşlarına nazaran yeni bir şair, ananevî şiire hususî ve şahsî bir yenilik getirmiş bir şahsiyet olduğundan her yeni olan ve yenilik getiren şairin her yerde aynı akıbete maruz kaldığı şekilde; devrinde hemen anlaşılıp layığı kadar takdir edilmemiştir. Tevfik bu durumu insanlığın bir hâli olarak görmektedir.

Rıza Tevfik'e göre Fuzûlî aslında “özlü ve cevherli” bir şairdir. Ancak yaratıcılığa imkân vermeyen ve ekol yaratmaya müsait olmayan Divan edebiyatı geleneğinin bir halkası olduğundan Fuzûlî de Türk şiirinde *yeni bir çığır açmamış*, yeni bir cereyan ortaya koymamıştır. Ona göre Fuzûlî, bir edebî mektebin, bir şiir nevinin başı olamadığı gibi ekol sahibi de değildir. Her eserinde yeni ve değişebilen tip yaratan bir kaynak da olamamıştır. Tevfik, Fuzûlî'nin *yaratıcı değil* fakat samimi, lirik, lirizmi tatlı bir şair olduğunu düşünmektedir. Tevfik'e göre tüm Divan şiiri gibi o da daima kendini tekrarlamıştır. Ancak hakikî ve özden bir şair olduğundan sözlerine güzel bir tasarruf, mefhum ve mazmunlarla canlı bir hava, samimi bir ruh, hislerine yer yer bir cila ve imla vermekle bir seçkinlik ve hususiyet kazandırmış ve bu suretle bir ayrılık ve tazelik temin edebilmiştir.

Görüldüğü gibi Rıza Tevfik, Fuzûlî hakkındaki olumsuz görüşlerini yine Divan edebiyatının şartları ve sınırları meselesine bağlayarak izah etmiştir. Ancak, Divan edebiyatı geleneğinin önemli bir halkası olan Fuzûlî'ye yönelttiği olumsuz değerlendirmelerin olumlu değerlendirmelerin yanında çok az bir yekûn tuttuğunu ifade etmek, Tevfik'in Fuzûlî'nin büyüklüğünü teslim ettiğini söylemek gerekmektedir.

Çalışmamıza konu olan notlar şu açıdan önem arz etmektedir:

1. Rıza Tevfik'in notlarda yer alan edebiyat ve şiiriyet ile ilgili tanımlamaları Tevfik'in poetikasına katkı ve var olan bilgiye ek mahiyetindedir.
2. Rıza Tevfik'in Fuzûlî ile ilgili değerlendirmeleri bundan sonra yapılacak Fuzûlî çalışmalarında veri olarak kullanılabilecek niteliktedir.
3. Tevfik'in Fuzûlî hakkındaki olumlu görüşleri olumsuz kanaatlerinden fazladır.
4. Fuzûlî'yi eleştirdiği noktalar daha çok Divan edebiyatının genel yapısına bağlı olarak şekillenmiş özellikleridir.
5. Rıza Tevfik'in notlarında Divan edebiyatı ve Fuzûlî hakkında genel itibariyle bir tutarsızlık içerisinde olduğu görülmektedir.

Notların Metin Yayımı

Fuzûlî

Gözünde şu'le-nümâ mihr-i âteşin-i Irâk,
Bakışlarında hüveydâ hazîn bir istiğrâk,
Dehâya nâsiye-i sâfî merkez-i işrâk,
Soluk dudakları pür-lerziş-i sürûd-i firâk...
Eserlerinde bu sevdâlı çehredir zâhîr,
Bu çehre bence Fuzûlî'ye pek münâsibdir.

Bu çehre çehre-i gam, çehre-i muhabbetdir;
Muhabbetin ona te'siri pür-garâbetdir;
Sever, ve sevdiği hep dert, hep musîbetdir;
Safâsı, neş'esi yoktur, bütün küdüredir.
Fezâ-yı rûhuna bir ebr-i girye târîdir,
Gülümsüyorsa emîn ol ki ıztırâridir!

Zaman zaman kapılır gamlı bir tesellâya,
Dalıp gider nazar-ı kalbi leyl-i sevdâya;
Dökerse hâkine bir serv-i nâzenîn sâye,
Olur bu rûhu için bir neşât-ı bî-gâye.
Bütün emelleri gönlünden eylemiş ib'âd,
"Ne verseler aña şâkir, ne kılsalar aña şâd"

Lisân-ı hasreti lâkin şikâyet-efşândır;
Düşünce firkate, 'âlem gözünde zindândır;
Cihâna geldiğine ân-be-ân peşîmândır.
Refîka-i seferi bir perî-i giryândır;
Onun peyinde gezer dâimâ harâbeleri,
Onun gözüyle hep ağlar görür sehâbeleri.

Yüzünde, şimdi bakarsın, ümîdler görünür,
Nedir ümidi? O bundan da bî-haber görünür;
Hayâta karşı nigâhında bir keder görünür,
Hayâtı aşkını temdîd için sever görünür...
Ne varsa aşkı içindir, onunla bîdâr;
Birer lâtifesidir aşkının hazânla bahâr.

Esîri olduğu hüsn-i hayâl-perverde
Çeker mehâsine pîşinde bir donuk perde;
Bütün bedâyi'-i hilkat görünse bir yerde,
Döner kalır yine çeşmi o hüsn-i esmerde...
O hüsn-i esmere meftûnluğu ezeldendir,
Onun gamıyla Fuzûlî hayâta düşmendir.

Tevfik Fikret

Tevfik Fikret Fuzûlî'yi bir manzûmesinde böyle tarif edip böyle anlatıyor. Bundan sonra önümde edebiyat tarihleriyle büyük küçük on beş kadar kitap, bir hayli de makale var.

Kitaplar:

Abdûlbâkî 2

Ali Cânib 1

İbrâhîm Alâeddîn 2

Muzaffer Esen 1

Süleymân Nazîf 1

Tâhir Olgun 1

Karahan 1¹⁶

Köprülüzâde Mehmed Fuâd

Fuzûlî Dîvânı'na Mukaddime 1

Dîvân Edebiyatı Antolojisi'nde Fuzûlî Bahsi Dîvânı vesâire...

Bunların hepsi hep bir ağızdan Fuzûlî hakkında iki vasıfta müttefiktirler. (Büyük) ve (Dâhî)¹⁷. Bu hepsinin müşterek olduğu umûmî kelimelerin gülünç tarafı Paris'e giden bir köylünün (Paris dehşet) veyahut (Paris berbâd) demesi gibidir. Niçini ve nedeni yok.

Bu itibârla asıl mevzûa girmeden şiir ve şair hakkında ortada mevcut bazı müteârifeleri bir görüşe göre tekrar gözden geçirmek hem maksadımız ve hem de sonradan varacağımız netice için aydınlatıcı olabilir.

Büyük kültür ve edebiyat içinde "şiir" kelimesi ve bunun kadîm dünya fikriyatındaki mukâbili olan kelimeler (ibdâ')ı ifade eder. Ve yaratıcı rûhun mahsûlü diye alınır.

Asîl şiirin tek vasfı ebedî tazeliğidir. Tek ölçüsü de okuyanın rûhunda ilhâm uyandırmasıdır. Bu, böyle olduğu gibi hakîkî şairin de üç ana vasfı hâiz olması lâbûd ve zarûrîdir. Duyma, tatma, özden olma. Garb tabiriyle *sensibilite*, *spontanite*, *originalite*¹⁸ de bu vasıfları hâiz olan yaratıcı rûh ve

¹⁶ Rıza Tevfik'in Karahan'ın Fuzûlî kitabını anmasından hareketle bu notun tarihi, 1949 civarı olarak belirlenebilmektedir: Karahan, Abdülkadir (1949). *Fuzulî, Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

¹⁷ Rıza Tevfik, Yeni Sabah Gazetesi'nde çıkan yazılarının pek çoğunda dehâ ve dâhilik kavramlarının üzerinde durmuştur. "Dehânın hakikâtine gelince, gayet karışık bir meseledir. Benim fikrimce henüz hallolunmuş gâmız yani karanlık ve anlaşılabilir bir muammadır. Hele insanlar arasında zuhûru yani dâhi bir çocuğun doğması ana rahminde gizli, fizyolojik bir muammadır. Alâmatına gelince, bu makalenin iptidasında arzettiğim gibi, çoğu malumdur; Fakat dehânın türlü türlü vardır. Her ne türlü olursa olsun hepsinde müşterek olan vasfı, o parlak, cevval ve daima faal zekânın mübdi yanî icat edici bir kuvvet olmasıdır. Bu iddiada bütün âlimler reyleriyle müttefik bulunuyorlar." Hiçyılmaz, 1992: 25-26.

¹⁸ sensibilité: dış. 1. Biy. Duyarlılık, uygunluk, hassasiyet 2. Duyarlılık, içlilik. Saraç, 1985: 1289; spontanité: dış. 1. fels. Kendiliğindenlik 2. Doğallık içtenlik, s. 1328; originalité: dış. 1. Özgünlük, başkalarına benzemezlik. Saraç, 1985: 979.

bu rûhun kâinattan ve hayattan aldığı duygularla can verdiği taze güzelliklerdir ki o dilin de *geniesine*¹⁹ varmakla hakîkî şiire erer. Dil de şiirde ebedîleşir. Her zaman ve her yerde bunlar ebedî tazeliklerle bizde uyanmalar, ilhâmlar, ürpermeler vücûda getirir ve rûhtan rûha histen hisse geçerler.

Binaenaleyh yine bir hakikat ve yine bir bedâhetir ki her mevzûn söz dizin her mazmûn ve mefhûmu vezin içinde nakl eden (şair) değildir. Bunlar şair denilen ve iki âlem arasındaki mukaddes mavilikten esrârlı sesler getiren kudsi sihirbâzlara, nâdir hümâlara yaklaştırılmaz. Hakîkî ve yüksek sanat husûsunda bu dâimâ böyledir ve böyle de devam edecektir. Bundan gayrisi ayak takımı işidir ve bunlar fânîdir. Şair ebedîdir. Bunların yani fânî ve mukallid şairlerin sesleri kendi maddî ve uzrî varlıklarından daha evvel ölür. Asıl şairin rûhundan, o asıl fağfûr kâseden uçan nefhalar eserlerle elden ele, dilden dile karışır. Ufukların ötesinden zamanın ötesine süzülür gider. Bu bir rûh sırrı, bir sanat büyüsidür ki madde ile gösterilemez; maddî tarîf, tabîr, ıstılah ve izâhlarla da anlatılamaz. Hâlbuki bizde -bu hakikatler ve bu bedâhetler -yığın yığın kitaplar, yığın yığın söz kalabalığı... derler. Âlimler, bu bilginler, bu gülünç bu âlimâne ve mütebahhirâne eserler(!) şu beş suâlin arasında didişip dolaşıyorlar.

1. Fuzûlî'nin doğum ölüm tarihi nedir?
2. Doğum yeri Hille midir Kerbelâ mıdır?
3. Babası Hille müftüsü müdür değil midir?
4. Fuzûlî hocasının kızına âşık olmuş mudur, olmamış mıdır?
5. Fuzûlî Şîî midir, Sünnî midir?

Son zamanlarda nasîbsiz bir ahmak da -Tevfik Fikret'i tekzîb gayretiyle- bunlara bir suâl daha ilâve etti ki bu çok mühim ve yüksek keşif de kendisinden değildir. Süleymân Nazîf'in kitabında mevcuttur.²⁰

6. Fuzûlî neşeli mi idi gamlı mı idi?

Uzak bir diyarda beş yüz sene evvel ölen bir şaire ait bu mühim suâllerin ilmî hakikatlerine varıldığı gün Türk edebiyatı kurtulacakmış gibi bir gayret bir gayret... İddiâlar, ısrarlar, tekzîbler, techîller, sonsuz söz kavaklığı, derîn ulemâ taslaklığı, bir alâmet, bir kıyâmet... Ve sonunda hepsi bir findık kabuğunu doldurmazlar ki fikir ve şiir dünyasında da hiç bir işe yaramaz.

Bundan beş yüz sene evvel ölen bir şairin doğum ve ölüm tarihi beş sene evvel veya sekiz sene sonra olmuş ve bunun günü gününe sıhhatle ve hakikatle bilinmesi hangi mühim fâideyi temin edecektir ki sahîfelerle münâkaşayı mûcib oluyor. Aynı sûretle aynı diyarda birbirine benzeyen iki kasabanın herhangi birinde doğup ölmesinin de sahîh ve hakîkî sûrette bilinmesi neye yarayacaktır. İkisi de aynı kasaba, aynı muhit, aynı ufuk. Bu bahisler karşısında insan esefle yine şu eskimiş orta malı sözleri yeniden yazmaya mecbur kalıyor:

Evet evvelden beri bilinen bir şey olmakla beraber geçen asır Fransız mütefekkirlerinden Hippolyte Tain tarafından kâideleştirilir. (Kan, zaman, mekân) Nazariyyesi esâslarına göre bir şairin bu noktalardan tetkîki lâzım gelir fakat...

Bunlar (*Macpherson=Assian*) gibi İskoçya'da, o ucu başı görünmez sonsuz zirveleriyle derinliklerine baş dönmeden bakılamaz korkunç uçurumları, nihâyetsiz karlı dağları, muazzam ve

¹⁹ génie: Doğüstü yaratık, olağanüstü yaratık, tanrı 2. Melek, peri, cin 3. Deha, üstün yetenek 4. Dâhi, üstün yetenekli, eke 5. Ayırıcı özellik, ayırıcı nitelik..., Saraç, 1985: 659.

²⁰ Süleyman Nazif (2014). *Fuzûlî, Meşhur Şairin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Bilgiler ve İncelemeler*. Yay. Haz. Emir Hüseyin Yiğit, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.

müdhiş şelaleleri bulunan, geniş yeşil vadileri üstlerinde sayısız kuğular, çeşitli kuşlar dolaşan birçok mavi gölleri olan bir yerde yaşayıp buraların hayat ve tabiat, itikat, an'ane, görenek ve mitolojiyi aks ettiren (*Fergale*) ve (*Temara*) dâsitânları tetkik edilirken bu husûsiyetler aranır veyahut sonsuz enginlikleri, görünmez ufuklarıyla ebediyetlerinden sesler ve bir de ummânları seyr etmiş ve dinlemiş bir şair için vâridir. Fuzûlî bir Dîvân şairidir. Bizim Dîvân edebiyatı ki içinde tabiat, hayat ve insan yoktur, o, biraz derûnî, biraz ledünnî, biraz hikmet ve sokak klişesiyle daha çok taklidî ve an'anevidir. Binâenaleyh gerek bunda ve gerek bu nev' şairlerde biz hiçbir zaman onların iç âlemlerini ve hakikat esaslarını etraflı bir sûrette ve esaslı bir şekilde göremeyiz, mesela rönesanstan sonraki garb şairlerinde olduğu gibi onun vehbî ve kishbî meziyetlerini yani şahsî hassasıyla şahsiyetinin teşekkülünde âmil ve müessir olan muhitin, vâkıa ve hadiselerin isti'dâtının inkişâfında müessir olan eserlerin elenip incelenmesi, görülüp görüşülmesi gibi. Bu ancak ilmî usûllerle yazılan garb edebiyat tarihlerinde ve yine büyük ve geniş bilgilerle, tenkîdin ilmî ihâta ve görüşleriyle yazılan eserlerin bize mâledilmesiyle mümkün olabilir. Garb edebiyatı tarihleriyle Fransızların son senelerde neşrettikleri "*Les grandes écrivains étrangers*"²¹ adlı ve on on beş kadarını gördüğüm seri kitapların Türkçe tercümesi lazımdır. Hatta bizde de esaslı hatta bir tenkît ve tahlîlin doğabilmesi için bunun katî bir zarûret olduğuna kâni'im. Fuzûlî'nin babasının Hille müftüsü olduğunda da şüphe yoktur. Çünkü Fuzûlî de bir çok Dîvân şairlerimiz gibi (cerrâr)dır menfaat-peresttir. Medrese hocaları gibi önüne gelenden menfaat umuyor ve istiyor.

Fikret'in (Vaktiyle baban kimseye minnet mi ederdi

Yok, kalmadı hâşâ sana zillet pederinden) mısralarıyla gösterdiği yüksek, mağrûr, müstagnî büyük ve kibâr rûh yok ...

Kürd İbrâhîm'den, Şâh İsmâîl'den, Kânûnî'den şu paşadan bu vâliden menfaatler istiyor el uzatıp avuç açıyor. Fakir fakat şair ve yüksek kalamıyor. Fuzûlî'nin aşkına gelince bu sahîh de olsa bir vesîledir. Hakîkî sanatkâr bu vesîlenin arkasındaki ibdâ'a âşık u evtâ idi yâra sâdıkdı. Fuzûlî sevgilisinin tipini yaşamış ve yaşatmış ve ebedîleştirmiş değildir yani şair ilk şiire başladığı sıralarda hocası Rahmetullah Efendi'nin kızına âşık olmuş ve şu

(Perîşân hâlin oldum sormadın hâl-i perîşânım
Gamından derde düştüm kılmadın tedbîr-i dermânım
Ne dersin rûzgârım böyle mi geçsin güzel hânım
Gözüm cânım efendim sevdiğim devletli sultânım

Esîr-i dâm-ı aşkın olalı senden vefâ görmem
Seni her kanda görsem ehl-i derde âşînâ görmem
Vefâ vü âşînâlık resmini senden revâ görmem
Gözüm cânım efendim sevdiğim devletli sultânım)

gazelini²² yazmıştır. Bu da bir sanatın veya bir şahsiyetin esasını teşkil edecek bir mesele değildir. Hayatta hemen herkesin bir küçük veya büyük aşk macerası olduğu gibi her şair ve sanatkârın da bir esaslı aşkı vardır. Malumdur ki dünya edebiyatında bu nev' aşk şairleri sevgililerini şiirle heykelleştirmiş ve ebedîleştirmişlerdir. Dante (*İlahi Komedya ve Yeni Hayat*) adlı eserlerinde (Beatrice)i, Petrarca iki yüz doksan yedi sonesiyle (Lorenna'yı) ve sekiz yüz elli dört sonesiyle meçhul bir esmer kadını his ve sanat dünyasına mâletmişlerdir. Bu itibarla bu keyfiyyet de üzerinde durulacak bir mesele değildir.

²¹ Fr. Büyük yabancı yazarlar

²² Rıza Tevfik'in gazel dediği bu manzume murabbâ-ı mütekerrirdir.

Bizim şairde aradığımız şiir mevhibesiyse onun kâinatı görüş, aşkı ve sanatı telakkî ediş şeklidir. Vezin içinde söz söylemek marifeti değil mısraı döküşü, mısralarındaki nazm, iç ses, ritmdir. Ötedeki duygu asaleti ve derinliği görüş ve deyiş tazeliği, beyan, eda mümtâziyeti ile lisan sıhhati ve servetidir. Lisân-ı hakîkî şairde de olsa ölüm sebeplerinin başında gelir. Şiirindeki husûsiyet ve başkalığa gelince bizde bu hayli güç bir keyfiyettir; bütün Asya'da aynı kültür ve müşterek hava olduğu için şarklı bir şairde ayrı tesirin tecellisi görüneceği gibi mezhebî telakkînin de ayrı bir sanat tecellisi vermesi muhal ve bunu aramak da gülünçtür. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi Bey'in (*Tahlîlî, Tenkîdî İslam Tarihi*) adlı kitabında gösterdiği vechle şarkta mezhepler aslında on iki ve fûrû'da yüz otuz ikidir. Bu itibarla bir şairin bunlardan birine mensub olması onun duyuş ve düşünüşünde ne tesir icrâ eder ki şiirinde ne ayrılık vücûda getirsin. Cüzî küllî ne fark vardır. Ve şimdiye kadar hangi ayrılığı vücûda getirmiştir ki onun şiiri ve yaşı olması üzerinde durulsun? Yalnız bir Bektaşî ağzı vardır ki bu da bizim halk şiiri ağzıdır. Gerçi dünya edebiyatında bunun pek büyük bir ehemmiyet aldığı yerler vardır ve böyle şairler büyük farklarla seçilirler. Bunlar her Hristiyan akîdesi içinde kadîm edebiyatların kültürleriyle beslenip (Pabiyen) bir sanat zevkiyle yeni ve bambaşka şiirler vücûda getiren sanatkârlardır. Fuzûlî ise -evvelce de işaret ettiğimiz vechle- kıymet ve menfaat temini için Kürd'e, Arab'a, Acem'e, Türk'e ve onların dilinden görüldüğü gibi tabiatıyla o iki mezhebçe olanlara da onların dininden görünmüştür ve anlaşılıyor ki hâl tercümesini karıştırıp bulandıran da bu olmuştur. Değil yalnız Fuzûlî'de bütün Dîvân edebiyatında bu esaslar ve fer'ler aranamaz. Dîvân şeklinin büyük bir kayd, büyük bir bend, büyük mecburiyet sanatı yüzünden ilkinden sonuna kadar bütün Dîvân şiiri mazmûnlar, mefhumlar, muayyen klişe ve şekillerden ibarettir ve bundan dolayıdır ki Fuzûlî'de de o kadar samîmî ve hakîkî şiirlerin yanında o kadar sun'î, boş, yavan, yapma, rûhsuz ve kıymetsiz mısralar, beyitler, parçalar hatta kısımlar vardır ki tahammül-fersâdır ve büyük bir küll, büyük bir bütün sahibi sayılamaz. Bu bakımdan o mutasalliflere sorulsa ki:

Kimi ve neyi kimle ve ne ile ölçtünüz ki (Dâhî) ve (Büyük) vasfını tahsîn ettiniz ve ölçünün üstüne çıkardınız? Kıymet ölçüsü nedir?

Ve nerededir? Tabii cevapları yine malum klişeler olacaktır.

Biz bu gülünçlükleri, klişecilikleri yine eski sahiplerine bırakarak şairi şair olarak mütâla'a etmek onu eksikleri, kusurları, kıymetleri, meziyetleri mümtâziyetleriyle görmek ve göstermek istiyoruz. Hakîkî ve asıl manasıyla yalnızca şair olmak hayatta en büyük şey olmak değil midir ki ona bir ek daha ilaveye lüzum olsun. Emirler, peygamberler, hükümdarlar şair olmak isterler de şairler onlar gibi olmayı istemezler. Şiiriyetin kemaline varmış bir şairi -velev geç velev erken her şeyi silen-ölüm bile silemez. Çünkü o mâsivâdan getirdiği sesin kemal şeklini vermiştir. Gerisi onun devamıdır. Bu sözlerimle şiir dünyasında dâhîler ve büyük şairler yoktur demek istemediğim bellidir zannederim. Onlar ufku ve etrafı görünmeyen sonsuz ummanlar gibidir. Nereden geldiği ve nereye gittiği bilinmeyen muazzam nehirler gibidir. Vecd ile dalgalanıp akan rûhlardır. Suyu berrak, dalgaları ve tecellileri binbir sesli ayrı âlemlerdir ve âlemlerinde ebedî ilahlar vardır. Homeros, Apollonius, Virgilius, Lotas?, Milton, Hayyâm, Mevlânâ, Firdevsî gibi milletlerinin veya dünyanın mitolojilerini yaratan, muazzam dâsitân dünyaları vücûda getirenler vardır. Bunun için medeniyet ve fikrin yüksek zirvesi mitolojisi olmayan milletleri barbar, dâsitân ve trajedileri olmayan edebiyatları noksan sayar. Bu telakkî ile ki (*Pompei'nin Son Günleri*) romanını yazan İngiliz şairi Lord Lytton kendisi ve eseri için şöyle bir cümle kullanmış "Bir gün barbar bir şair Pompei'de zeytin veya mersin ağacının altında bu eseri yazdı."

Yine aynı nev'de olmak üzere Shakespeare, Goethe, Dante gibi büyük facialarında ölmeyen insanlar yaratan büyük kudretler vardır. Hatta bunlara Leconte de Lisle, Sully, ?, Keynes gibi ölmez ve semavî güzellikler yaratan şairler de eklenebilir ki bütün bunların eserleri rûhlar dünyasının İncil'i mukaddes kitaplarıdır. Büyük dillerde türlü tercümeleri, tefsirleri, şerhleri, izahları yapılan edebî mektepleri, yer yer kürsüleri ve kulüpleri vardır. Bunlar ya bir edebî mektebin başı veyahut diğer bir asîl şiir nev'inin yaratıcısıdır.

Bir şahsiyet içinde dâimâ değişebilen, dâimâ yeni yaratmalara giden, yeni yepyeni ufuklara ve bambaşka semalara yükselen rûhlardır.

Bu rûhlar o semadan ve o mâsivâdan getirdikleri büyük bir sihir ve sırla oynarlar. Arzdan uzak rûhlara dâimâ yeni bir çehre ve yeni bir sesle görünen tayflardır ki ekvânın sinesinde görünmez elleriyle ebedî şehirler açan işte bunlardır.

Şiirleri beşerî kültür olmuştur; mûsikîye, raksa, resme, tezhîbe, ma'bede, çiniye, çömleğe, kâseye, taşa, kumaşa, gümüşe, saksıya ve vazoya geçmiştir ve bunlar (dâhî)dir...

Şimdi asıl mevzûumuz olan Fuzûlî'nin şahsiyetine, şiirine ve sanatına gelelim:

Şairin klasik tercüme-i hâli her kitapta şöyledir:

“Fuzûlî-i Bağdâdî Irak havalisindeki Bayat aşîretindendir. Hicretin (900) senesinde Hille'de doğmuştur. Babası Hille müftüsü Süleyman Efendi'dir. Adı Muhammed'dir. (Fuzûlî) Mahlasını o zamanın an'anesine uyarak almıştır. Altmış bir yaşına kadar yaşamış ve taûndan ölmüştür.

Şehâbeddin Süleymân buna şöyle bir kayd daha ilave ediyor: Mustafa Fâzıl Paşa'da bulunan (*Türk Meşâhiri*) koleksiyonundan anlaşıldığı vech ile Fuzûlî vasat bir boya düşen uzun bıyıklar ve kırmızımtırak bir sakal ile örtülü bir çehreye mâlik bulunduğu gibi güler yüzlü halîm, azametli görünüyor, diyor.

Fuzûlî'nin Dîvân'ından başka on beş eseri vardır. Asıl lisanı Türkçedir. Lehçesi, şîvesi Âzerîdir. Belki babasından, belki hocası Rahmetullâh Efendiden hayli ders görmüş, Arapçayı, Acemceyi, Türkçeyi kullanacak derecede öğrenmiş ve bu dillerde şiir yazıp birer dîvân vücûda getirmiş... Zamanının bütün bilgilerini hazm etmiş, İran lirik şairlerinin ve bilhassa Hâfız-ı Şîrâzî'nin çok tesiri altında kalmış, hassas, kudretli, hakîkî bir büyük şairdir. Yazı dili ağır, eserleri Arap, Acem kelimeleriyle çok yüklü çok kapalıdır. Âzerî edasıyla da husûsî bir beyân-ı tarz, bir başka deyiş gösterir. Bir zaman oraların hükümdarı bulunan Sultan İbrâhîm'in yanında bulunmuş Kerbelâ'da yaşamış, memleketi bulunan Hille ve Kerbelâ İran hükümdarı Şâh İsmâil idaresinde iken onlarla alakadar olmuş, Kânûnî Sultan Süleymân Bağdad'ı aldığı sırada oraya gitmiş... Şair Hayâlî ile, o padişahın ümerâsından bazı paşalarla tanışmış, Kânûnî'ye ve onlara kasîdeler sunmuş. Fakat ya muvaffak olmamış veya tatmin olmamış ki Fuzûlî'nin hayatını yazanlar daha doğrusu umûmiyetle bizim edebiyatçıları onda dâimâ devrinden ve hayat derdinden şikâyet eden acı bir ızdırap ifadesi bulmuşlar ve bundan dolayıdır ki asırlarca onu paradan, pâyeden, aşktan, alakadan mahrûm... Kadr u itibâr görememiş, takdîr edilememiş, boşa gitmiş; ya garazla veya cehl ü gafletle boşa giderilmiş diye göstermişlerdir. Hâlbuki Fuzûlî muhîtime, devrine ve çağdaşlarına nazaran Fuzûlî yeni bir şair, an'anevî şiire husûsî ve şahsî bir yenilik getirmiş bir şahsiyettir. Her yeni olan ve yenilik getiren şair her yerde aynı âkibete marûz kalmış; devrinde hemen anlaşıp lâıyık kadar takdîr edilmemiştir. Bu kütle insanlığın bir hâlidir. Hakîkî edebiyatçıların dediği gibi de olsa bu da biraz kaza ve kaderin kendisini o vasatda yaratmış olmasına biraz da seciyyesine ait bir keyfiyyet olsa gerektir. Ve bu ayrı bir bahistir. Onun melâlî terennüm etmiş olması daha ziyade özden şair olmasındandır. Dünyanın sayılı şairlerinden (Hölderlin) -Mavi Epir ülkelerinde ölümsüz ve elemsiz yaşayan ilahlar, sa'âdeti yalnız kendilerine ayırmış insanoğluna da büyük bir derd ve mihneti vermişlerdir...” (Goethe) de “*Pandora'nın Kutusu*” adlı eserinde aynı şeyi söyler... Fuzûlî hakîkî şair, şiire ve sanatının hakîkatine, hakîkî manasına varmış bir şairdir. Binâenaleyh hayatta insan için elemin asıl olduğunu kabul etmiş ve onu terennüm etmiştir. Künyesi yaşayışı itibâriyle güler yüzlü, şen mizaçlı, gamsız da olsa şiirleri bize bu rûhu veriyor ve onun elemine isabetdir. Buna sanatta *seductione*²³ derler ki kudretli şairler okuyanı kendi şahsî dünyalarına çeker ve o âlemin sihriyle karıştırırlar. Bu hassa yalnız ve yalnız samimiyetten gelir. Çağdaşı olan Hayâlî'den hemşehrisi olan Ahmed Hâşim'e kadar tesir eden Fuzûlî'nin başlıca muvaffakiyyet sırlarından biridir.

²³ séduction: dış. 1. Çekicilik 2. (Kadın, kız) Kandırma, tavlama, ayartma, Saraç, 1985: 1284.

Şiir telakkîleri ayrı, şekil nev' bakımından benzerlikleri olmamakla beraber eda, lisan ve rûh birliğiyle yakındırlar. Nitekim Hâşim bu şiiriyle onu anar fakat andırmaz.

“Mukaddime”

Zannetme ki güldür ne de lâle
Âteş doludur, tutma yanarsın,
Karşında şu gülgün piyâle...

İçmişti Fuzûlî bu alevden,
Düşmüştü bu iksîr ile Mecnûn
Şî'rin sana anlattığı hâle...

Yanmakta bu sâgardan içenler,
Doldurmuş onunçün şeb-i aşkı,
Baştanbaşa efgân ile [nâle]...

Âteş doludur, tutma yanarsın,
Karşında şu gülgün piyâle...

Görünür sebepleriyle artık Fuzûlî burada kalmış ve Hâşim'den sonraki nesillere sirâyet edememiştir.

Bu husûsta son olarak şunu diyebiliriz ki onun mısralarında ızdırâbı terennüm etmesinden bedbaht yaşadığı hükmüne varılmıştır. Hâlbuki o hakîkî sanatın, ebedî temin sırrını sezdiği için hep melâlî sevmiş ve söylemiştir; ızdırâp bir sanatkarı ölümsüzleştiren, ebedileştiren tek sebeptir. Büyük yaratmalar büyük sancılardan sonra gelir. O sezmiştir ki varlığın fânî kısmı ne olsa, nasıl olsa, ne ile olsa fânî ve geçicidir. Fânîlikler zaman selinin arasında ancak bir an içindir. Bu sebeple zâhirî ve hayvânî şeylere kıymet vermemiş asıl ve âlî bir ebediyetin arzusuyla kendisine asıl ibdâ'lar bahşedecek olan ve bazı müstesna rûhlara mev'ûd bulunan asıl ızdırâba sinisini açmış, onu istemiş, büyükçe, erkekçe onu alında ve bağrında taşımış, onu terennüm etmiştir, bu sûretle şöhrete, kıymete, uzun bir ömre ermiştir.

Fuzûlî'nin şiirlerine geçmeden sanatta şahsiyet-i keyfiyetine dair İngiliz şairi Keats'ın şu iki satırını alalım:

(Şiirin dehâsı ayrılmak ve herkes gibi olmaktan kurtulmak için çırpınmaktır. Bu ancak eski kâideler dâhilinde kalarak değil yepyeni duyularla ve kendi üzerinde işlemlerle mümkündür...)

Şimdi bu münakaşa götürmez hakikat ve ezeli esas karşısında mütâlaamıza devam edersek görürüz ki bütün Dîvân şairleri de Fuzûlî de, Dîvân edebiyatının bugün dahi yarı ölü devam edegelmiş istîtâleleri ve taklitleri de muayyen bir çevre içinde kalırlar. Türkçenin kalıbı olmayan ve bir türlü bir dile uymayan gergin, sert ve dik kalan aruz vezninin husûsiyetiyle bu veznin zarûrî bir îcâbı neticesi Arabca Acemce kelimelerle boğulan ve (Osmanlıca) diye acayip bir ad alan karanlık Türkçenin Dîvân şiiri dâimâ dar ve dâimâ küçük bir çember içinde kalmıştır. Hiçbir ibdâ'a imkân bırakmayan, malûm nev'leri ve şekilleriyle büyük bir küll yaratmaya müsâit olmayan bin bir fâideli dîvân ancak bir tekerrür eseri olabilirdi. Nitekim de öyle oldu.

Asırlarca aynı tekerrürler içinde kelime oyunları, mazmûn mefhum hüneleri şekil marifetleriyle kendi etrafında döndü. Hiçbir asıl yenileşme, değişme, açılma, ilerleme tecellîsi veremedi. Bir kelime ile asırlarca pirinç üzerine yâsîn-i şerîf yazmak harikasıyla mes'ûd oldu.

Bedîhîdir ki gerek ferd gerek cem'iyette (olanı) veya (kendini) tekrarlamak sanatın ölümüdür.

İşte özlü ve cevherli bir şair olan Fuzûlî bu göreneğin ve bu geleneğin bir halkasıdır. Filhakika o Türk şiirinde yeni bir çılgır açmış, yeni bir cereyan vücûda getirmiş değildir, bir edebî mektebin, bir şiir nev'inin başı değildir. Bir küll sahibi veya her eserinde yeni ve bir başka âlemde görünen değişebilen tip yaratan bir mübdî de değildir. Fakat samîmî, lirik ve lirizmi tatlı bir şairdir. Bütün Dîvân şiiri gibi o da bütün dîvânında aynı vezin, aynı lisan, aynı estetik, aynı zevk ü hevâ içinde dâimâ kendini tekrarlamıştır. Şüphesiz ki hakîkî ve özden şair olduğu için sözlerine güzel bir tasarruf mefhûm ve mazmûnlarına canlı bir hava, samîmî bir ruh, hislerine yer yer bir cilâ ve incilâ vermekle bir mümtâziyet ve husûsiyet göstermiş ve bu sûretle bir ayrılık ve tazelik temin etmiştir.

Bunu daha iyi görebilmek için önümdeki kitaplardan nev' nev' bazı şiirlerini aynen alıyorum.

KAYNAKÇA

- Birinci, Necat; Sağlam, Nuri (2002). *Ruşen Eşref Üneydin Bütün Eserleri. C. I. Röportajlar I*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Esatlı, Mustafa Ragıp (tarihsiz). *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*. İstanbul: Sinan Matbaası.
- Erbay, Erdoğan (1997). *Eskiler ve Yeniler, Tanzimat ve Servet-i Fünun Neslinin Divan Edebiyatına Bakışı*. Erzurum: Akademik Araştırmalar.
- Evrimer, Rifat Necdet (1950). "Kaybolan Bir Değer, Şâir Rıza Tevfik", <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/26627/001584955010.pdf?sequence=1> (Erişim 31 Ekim 2018)
- Gültekin, Hasan (2013). "Fuzûlî Hakkında Bir İki Söz". *Prof. Dr. F. Tulga Ocak Armağanı*, Ankara. s. 140-161.
- Hiçyılmaz, Elif Emre (1992). *Rıza Tevfik'in Yeni Sabah Gazete'sindeki Edebî ve Fikrî Makaleleri*. Mezuniyet Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- Orhon, Orhan Seyfi (1950). "Bir Bakıma Rıza Tevfik", <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/26471/001514552006.pdf?sequence=1> (Erişim 31 Ekim 2018)
- Özdemir, Mehmet (2010). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Divan Edebiyatı Tartışmaları*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Rıza Tevfik (1984). *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefiyyesi*. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Saraç, Tahsin (1985). *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük. Grand Dictionnaire Français-Turc*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Selçuk, Bahir (2009). "Diyorlar Ki'nin Işığında Yenilerin Divan Edebiyatına Bakışı". *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/2, p. 906-922.
- Süleyman Nazif (2014). *Fuzûlî, Meşhur Şairin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Bilgiler ve İncelemeler*. Yay. Haz. Emir Hüseyin Yiğit, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.

- Kahraman, Mehmet (2016). “Divan Edebiyatı Tartışmalarının ‘Hülâsası’”. *Türk Dili*, C. CXI/779, s. 54-60.
- _____ (2016). *Divan Edebiyatı Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Taştan, Erdoğan (2013). “Rıza Tevfik’in Fuzûlî’nin Leylâ ve Mecnûn’u Üzerine Notları”. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/13, p. 1517-1549.
- Uçman, Abdullah (2008). “Rıza Tevfik Bölükbaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, s. 68-70.
- _____ (2000). *Rıza Tevfik’in Sanat ve Estetikle İlgili Yazıları I*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- _____ (2004). *Rıza Tevfik’in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- _____ (2005). “Rıza Tevfik’in Kaleminden Fuzûlî ve ‘Leylâ ile Mecnûn’”. *Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan*, XXV, s. 203-224.
- _____ (2006). “Tevfik Fikret-Rıza Tevfik”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 34, s. 211-235.
- _____ (2011). *Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (2012). *Rızâ Tevfik’ten Eşi Nazlı Hanım’a Mektuplar*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- _____ (2015). *Rıza Tevfik Bölükbaşı, Tekke ve Halk Edebiyatı Makaleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (2016). *Rıza Tevfik’in Mektupları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Zülfe, Ömer (2011). “Rıza Tevfik’in Fuzûlî’nin Dîvân’ı Üzerine Notları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C. 18/1, s. 101-124.